

האנטישמיות הראשונה – לפרשת תולדות

בתחילת הפרשה בין תיאור הולדת וגידול יעקב ועשו בפרק כה, לבין סיפור הברכות שניתנו ליעקב, שמתוארות במרכז פרשת תולדות בפרק כז, אנו קוראים בפרק כו על יחסי יצחק ואנשי גרר ופלישתים, שהגיעו עד כדי מריבה וסכסוך משמעותי.

יצחק היה היהודי הראשון שקיבל עליו את עול הגלות¹ והלך לגור בארץ זרה. הוא עסק בעבודת האדמה, ורצה ללמד את בניו, שרוב חייהם יהיו בגלות, שיבחרו במשלוח יד שאין עליו שום פקפוק, שלא יעלילו עליהם, שהם חיים על חשבון יושבי הארץ.

הרקע, ויגדל האיש

המקור ליחסיו המורכבים של יצחק עם שכניו טמון בפסוקים "וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּמְצָא בְשָׂנָה הַהוּא מֵאָה שְׁעָרִים וַיִּבְרָכְהוּ ה' . וַיִּגְדַּל הָאִישׁ וַיִּלְךָ הַלֹּדֶף וַיִּגְדַּל עַד כִּי גָדַל מְאֹד . וַיְהִי לוֹ מִקְנֵה צֹאן וּמִקְנֵה בָקָר וְעֶבְדָּה רַבָּה וַיִּקְנְאוּ אֹתוֹ פְּלִשְׁתִּים"². כשההדגשה עפ"י המלבי"ם על המילה 'האיש'. התורה תלתה את הברכה באיש עצמו, ולא בארץ או בתבואה. רש"י הירש מבאר שבמילה 'האיש' (לא כתוב 'ויגדל יצחק') מבטאת התורה את הדברים מנקודת השקפת הפלישתים, שעינם היתה צרה בו, עד שהתעוררה קנאתם³.

רבי חיים קניבסקי מעיר בספרו 'טעמא דקרא' שיחסו של אבימלך ליצחק אינו מובן, שכן כלפי אברהם הוא נהג בכל הכבוד הראוי ואמר לו 'אַלֵּהִים עִמָּךְ בְּכָל אֲשֶׁר אַתָּה עֹשֶׂה'⁴, כרת עמו ברית ואברהם ישב בארצו, ואילו כלפי יצחק התייחסו אנשי גרר באופן שונה לחלוטין, הם הקפידו עליו וגירשו אותו משום שהצליח. הם לא החזיקו מיצחק, שהוא כמו אברהם, אלא כאיש בעלמא, ולכן קינאו בו, משום שחשבו שהוא נוטל את שלהם, ועל כן כינתה אותו התורה בתואר 'הָאִישׁ'.

המניע, ויקנאו אותו פלישתים

במערכת היחסים שלהם עם אברהם אביו כלל לא מצינו קנאה, בניגוד לקנאתם ביצחק. עלינו להבין מדוע הפלישתים קינאו בו.

הרמב"ן מבאר שקנאת הפלישתים היתה על שהיה לו רכוש רב ועבדים ושפחות, עד שאמרו במדרש אגדה "זבל פרדותיו של יצחק יותר שווים מממונו של אבימלך". עשרו היה כה רב, עד שאפילו המלך חש חרפה שאין לו עושר ונכסים כמו שיש ליצחק. ומוסיף על כך הטור, שהתורה כלל לא הזכירה את הכסף, אלא ציינה רק את המקנה, משום שהם לא קינאו בכספו, אלא רק בכמות המקנה הגדולה שלו, שהיתה יותר מזו של אבימלך. יצחק העמיד את אבימלך במצב נחות, שגרם לו לחרפה, שיש אזרח במדינה שיש לו יותר רכוש

¹ שהרי לרוב הדעות, ארבע מאות שנות הגלות החלו מיצחק, [עיי' ספרי 'תורתך שאלתי' חלק א', עמוד 532, תשובות לשאלה ממתי החלה הגלות].

² כו, יב – יד.

³ כפי שכתוב על יעקב ביחס לבני לבן: "וַיִּפְרֹץ הָאִישׁ" (בראשית ל, מג).

⁴ כא, כב.

מהמלך, ועל כן אמר לו אבימלך: 'לֵךְ מֵעַמָּנוּ כִּי עֲצַמְתָּ מִמָּנוּ מֵאֲדָי'.⁵ מסיבה זו כתבה התורה 'יִקְנְאוּ אֹתוֹ', ולא כתבה 'יִקְנְאוּ בּוֹ',⁶ כביאור רש"י הירש שהם לא קינאו בו על שרכשו התברך, אלא נפגעו ממעמדו הרם. קנאתם התייחסה לאיש יותר מאשר לעשרו.

המעשה, וכל הבארות סתמום פלישתים וימלאום עפר

בעקבות הקנאה, נקטו הפלישתים בצעד חריף וחריג, הם סתמו את כל הבארות שנחפרו בימי אברהם. **מדוע עשו זאת?**

הספורנו מבאר שלאחר שראו כולם שאבימלך מגן עליו ואוסר עליהם להזיק לו, באמרו 'הִנֵּנִי בְּאִישׁ הַזֶּה וּבְאִשְׁתּוֹ מוֹת יוֹמָתִי',⁷ בקנאתם בו, החליטו לנקוט בדרך אחרת להזיק לו ובשנאתם אותו סתמו את הבארות. אלשיך מבאר בדרך שונה, אבימלך לא רצה שיצחק ישאר בממלכתו, אך לא היה לו נעים לומר לו שילך מהם, והניח לעמו לסתום את הבארות ולהציק לו, מעין "הסכמה שבשתיקה", במטרה שילך מהם.

אור החיים מסביר שלאחר מות אברהם הפלישתים לא סתמו את הבארות לגמרי, אלא רק שמו אבנים בפתחי הבורות, ולא ביטלו אותם. ובעקבות קנאתם ביצחק הוסיפו להרשיע ומילאו אותם בעפר, ובכך סתמו אותם לחלוטין. מסיבה זו הוצרך יצחק לחפור את הבורות מחדש, כפי שכתוב 'וַיִּשָּׁב יִצְחָק וַיַּחְפֹּר אֶת בְּאֵרֹת הַמַּיִם...'⁸.

הגירוש, לך מעמנו כי עצמת ממנו מאד

מערכת היחסים שבין אבימלך ליצחק מחריפה ו"עולה שלב", כשאומר לו: "לֵךְ מֵעַמָּנוּ כִּי עֲצַמְתָּ מִמָּנוּ מֵאֲדָי".⁹ **מדוע גירש אותו?**

מצינו לכך כמה גישות במפרשים. חזקוני מבאר שכוונתם היתה שילך וישאיר להם את ארצו המבורכת. הם סברו שבגלל הרעב ארצותיהם אינן מתברכות, לעומת ארצו של יצחק, שמתברכת מאד. הספורנו מסביר שהם חששו מיצחק, שמה יוכל בעשרו להתקומם עליהם, ולכן גירשו אותו. והמלבי"ם נוקט בגישה של 'אנטישמיות', אבימלך סבר שכל השפע שיש ליצחק הוא על חשבונם, ולכן גירש אותו. הרד"ק טוען בכיוון שונה, שאבימלך לא גירש אותו, אלא רק אמר לו שילך מארצו, כדי שהפלישתים לא ירעו לו מקנאתם בו.

ואכן, על אף שברוב עוצמתו ועבדיו יכל היה לעמוד נגדם, לא רצה יצחק להישאר שם בחזקה. כפי שמבאר המלבי"ם שעשה זאת משום שהקב"ה אמר לו 'גֹּר בְּאֶרֶץ הַזֹּאת', בדרך של גרות. בעקבות יחסם אליו כתוב

⁵ כו, טז.

⁶ 'לקנא ב...! משמעו לראות משהו ולדרוש אותו לעצמו, לטעון שהוא מגיע לו, להיות עינו צרה בחלקו של אחר. לעומת זאת, 'לקנא את' משמעו לתבוע את האדם כולו, לטעון לזכותו על הנפש.

⁷ כו, יא.

⁸ כו, יח.

⁹ כו, טז.

"וַיֵּלֶךְ מִשָּׁם יִצְחָק וַיִּמְחַל בְּנַחֲל גֵרָר"¹⁰, וכדברי חז"ל בפסיקתא זוטרתא: "הרחיק עצמו מן המחלוקת". לדעת רש"י היה זה רחוק מהעיר גרר¹¹. ואילו רמב"ן סובר שבעקבות קנאת הפלשתים וסתימת הבארות, שלח אותו המלך, והוא התיישב מחוץ לגרר, בנחל גרר הסמוכה.

מריבה נוספת, ויריבו רועי גרר עם רועי יצחק

אנשי גרר המשיכו לרדוף את יצחק גם במקום החדש, כפי שכתוב "וַיִּרְיבוּ רְעֵי גֵרָר עִם רְעֵי יִצְחָק לֵאמֹר לָנוּ הַמָּיִם"¹², מה היתה טענת רועי גרר במקום החדש?

מבאר המלבי"ם שהיו לרועי גרר שני טיעונים: א. מאחר שמקורם של מי המעיין בהרים שבגבול אבימלך בגרר, הרי שמים אלו שייכים להם. ב. היה חוק במלכות, שכל שנמצא בבטן הארץ שייך למלכות. לפי זה מי התהומות הם של המלך ובני המדינה.

יצחק חפר באר נוספת, "וַיִּקְרָא שְׁמָהּ שְׁטֶנָּה"¹³, כהסבר המלבי"ם שלאחר שיצחק חפר באר חדשה, לרועי גרר לא היתה אמורה להיות שום טענה, שהרי המים בבאר זו היו מי גשמים שהם הפקר. הוא קרא את שמה שטנה, שלא היה בה עשק או טענות, אלא רק שעמדו להם לשטן, ללא שום טענה. בבאר השניה לא היתה כל סיבה למריבה, שהרי היתה להם באר מים חיים, הבאר הראשונה.

בעקבות מריבות אלו, החליט יצחק להעתיק למקום שלא יוכלו לומר שמקורות המים הם מהנהר שלהם. ואכן על באר זו לא רבו, כפי שכתוב "וַיַּעֲתֶק מִשָּׁם וַיַּחְפֹּר בְּאֵר אַחֶרֶת וְלֹא רָבוּ עֲלֶיהָ"¹⁴. רבי חיים פלטיאל מבאר שלא רבו משום שיצחק אמר להם שבזכותו עלו המים כבר שלש הפעמים, ומשהבינו שהצדק עם דבריו, לא רבו יותר.

גם לאחר שגירש אותו אבימלך מארצו, היה יצחק מתיירא שמא יגברו עליו ויכו אותו ואת משפחתו. ומבאר הרמב"ן שעל כן אמר לו הקב"ה "אַל תִּירָא כִּי אֶתְּדָ אֲנֹכִי"¹⁵, ואף הבטיח לו שיגן עליו ויברך אותו. מריבת רועי גרר עם יצחק היתה איום על נכסיו, שחשש יצחק שיתמעטו או שיינזקו כתוצאה מהמריבה. בשל פחדו בירך אותו הקב"ה, שלא זו בלבד שרכושו לא יתמעט, אלא שיתרבה בתוספת ממון. והוסיף הנצי"ב מוולוז'ין שלאחר שגורש מגרר, חשש יצחק לבוא עם אנשי ביתו לגור שם. על כך אמר לו הקב"ה: "אַל תִּירָא לְבֹא וּלְהִתְגֹרֵר, הֵם לֹא יֹכְלוּ לְגַרֵּשׁ אֹתְךָ. וּבַעֲקֹבֹת זֹאת בָּנָה יִצְחָק אֶת הַמְזֻבָּח, לְפָרֶסֶם אֶת הַתְּגֻלוֹת הַקְּב"ה.

¹⁰ כו, יז.

¹¹ רבי אליהו מזרחי מבאר, שאילו היה קרוב לעיר היה מגרש אותו גם משם, כשם שגירש אותו מהעיר. המקום נקרא נחל גרר, משום שהנחל עובר בו.

¹² כו, כ.

¹³ כו, כא.

¹⁴ כו, כב.

¹⁵ כו, כד.

התוכחה, מדוע באתם אלי ואתם שנאתם אותי

פעולותיו של יצחק היו נכונות, כפי שאנו רואים, שבסופו של דבר, לאחר כל התלאות, באו אליו אבימלך ופיכול שר צבאו. יצחק תמה על ביקור זה, ושאל אותם "מדוע באתם אלי ואתם שנאתם אתי ונתשלחוני מאתכם"¹⁶. יצחק לא שאל אותם בכעס, אלא מתוך רצון אמיתי להבין את מניעיהם להגעתם, וכביאור אור החיים, שיצחק הבין שאבימלך לא צריך ממנו מאומה, למעט אולי דבר אחד, **שלא ינשל את אבימלך מארצו ומנחלתו**, בעקבות הבטחת הקב"ה ליצחק, שיתן לו את הארץ.

ליצחק היה ברור שלא יפר את הברית שכרת אביו עם אבימלך, ועל כן שאל 'מדוע באתם' בתמיהה ומרצון אמיתי להבין את פשר הגעתם. יצחק הסיק שהגיעו אליו מסיבה אישית, ועל כן דקדק בשאלתו להוסיף את המילה 'אלי', ובפרט ש'אתם', לא רק המלך, אלא כל אנשי גרר, 'שנאתם אתי' מצד הקנאה, שהביאה ל'נתשלחוני מאתכם', והואיל ואין סיבה שהקנאה והשנאה ישתנו, תמה יצחק מדוע באו אליו.

ועל כך השיבו "ראו ראינו כי ה'ה' עמך ונאמר תהי נא אלה בינותינו בינינו ובינך ונכרתה ברית עמך"¹⁷. הם ראו שכשעמד בגרר, התברכה הארץ מאה שערס, ולאחר שהלך מגרר, ראו שפסקה ממנה ברכתה, והבינו שהדבר תלוי רק ביצחק. וכביאור אברבנאל שענו לו שחשבו בתחילה שהוא מתעשר מטוב הארץ **על חשבונם**, ועל כן **גירשו אותו**. משראו שברכת ה' איתו ורק בזכותה הוא מצליח, ולא על חשבונם, החליטו לפנות אליו ולבקש לכרות ברית ולחדש את השבועה. הם הבינו שכל עשרו הוא בזכות סייעתא דשמיא שזוכה לה.

סיכום

גם כשהיה רק יהודי אחד במדינה, סברו אנשי גרר שאין לו מקום בחברתם. בתחילה אף סברו שמתעשר על חשבונם, והיתה עינם צרה בו¹⁸, ועל כן רבו איתו וגירשוהו מחברתם ומשכנותם. **זה היה ה"מודל" של האנטישמיות בכל הדורות.**

ואצל אנשי גרר, רק כשהמדינה התרוששה, לאחר שיצחק יצא ממנה, והבארות שגזלו מיצחק התייבשו, ראה אבימלך במו עיניו שנענש על שעבר על שבועתו לאברהם, לקח עימו את שריו הנכבדים ופנה ליצחק באמירה "ראו ראינו כי ה'ה' עמך ונאמר תהי נא אלה בינותינו בינינו ובינך ונכרתה ברית עמך". הגיעו למסקנה והודו שהתעשר רק מברכת ה' שהיה עמו, ולא על חשבונם.

¹⁶ כו, כז

¹⁷ כו, כח.

¹⁸ כפי שאמרו בני לבן "לקח יעקב את כל אשר לאבינו ומאשר לאבינו עשה את כל הקבד הזה" (בראשית לא, א).